

систематичної інформації цей підручник має перевагу над сучасним, оскільки цілісно відображає систему рослинного світу, його різноманітність. Розвиток знань про систему рослинного світу у підручнику І.Г. Верхратського здійснюється за дедуктивним принципом і носить динамічний характер.

Оцінюючи через призму часу науково-педагогічну діяльність І.Г. Верхратського, його внесок до скарбниці української педагогічної науки, слід зазначити, що науково-методичний доробок цього вченого повинен зайняти чільне місце в історії української науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аксиоми для нащадків: Українські імена у світовій науці. Зб. нарисів. — Львів: Меморіал, 1992. — С. 500.
2. Бучко Д. Іван Верхратський — філолог і природознавець // Національна наукова конференція, присвячена 150-річчю від дня народження видатного українського вченого-природодослідника Івана Верхратського: матеріали конф., (Тернопіль, 22–23 квітня 1996 р.) / Наук. т-во ім. Тараса Шевченка, Комісія ВР України з питань екополітики, Терноп. держ. пед. і-т та ін. — Тернопіль: Терноп. держ. пед. і-т, 1996. — С. 5–6.
3. Іван Верхратський. Ботаніка на низшій кляси середніх шкіл / по другому виданню основно опрацював і впорядкував Ів. Сметанський. — Львів, 1922. — 199 с.
4. Полнога Л. Іван Верхратський в епістолярію Івана Франка // Національна наукова конференція, присвячена 150-річчю від дня народження видатного українського вченого-природодослідника Івана Верхратського: матеріали конф., (Тернопіль, 22–23 квітня 1996 р.) / Наук. т-во ім. Тараса Шевченка, Комісія ВР України з питань екополітики, Терноп. держ. пед. і-т та ін. — Тернопіль: Терноп. держ. пед. і-т, 1996. — С. 9–10.
5. ЦДІА України, м. Львів. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2181. Арк. 27.
6. Там же. Арк. 9, 15.
7. ЦДІА України, м. Львів. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 2–3.
8. ЦДІА України, м. Львів. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2181. Арк. 6, 8.

Юрій ЩЕРБЯК

НАУКОВО-ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ (СЕРЕДИНА ХІХ-ПЕРША ТРЕТИНА ХХ СТ.)

У статті аналізується науково-видавнича діяльність Української Греко-Католицької Церкви (середина ХІХ – перша третина ХХ ст.). Розглянуто просвітительські фактори, які брали дієву участь у становленні високоморальної особистості. Зроблений висновок про високий розвиток української богословської науки, спрямованої на дотримання засад християнської моралі і національних вартостей у повсякденному житті.

В сучасних умовах глобалізації, ринкових відносин, розвитку новітніх технологій значно зростає роль освіти, яка б не тільки забезпечувала високий рівень професійних знань, а й сприяла духовному утвердженню людини в динамічному і швидко змінюваному світі. Українська держава увійшла в нове тисячоліття, взявши на озброєння нову гуманістичну парадигму освіти, спрямовану на розкриття творчого потенціалу особистості, її самореалізацію. Важлива роль у цьому процесі належить релігії як скарбниці духовної культури людства й оберегу національної самобутності українського народу. Релігійний чинник розглядається сьогодні як один із провідних у національно-духовному відродженні нації. Тому для всебічного і гармонійного розвитку учнівської молоді важливо, щоб освітній процес базувався не тільки на основі наукового осмислення дійсності, але й на скарбах духовного, морального і культурного надбання українського народу і людства в цілому.

Витоки означеної проблеми розглядалися у працях сучасних педагогів-науковців, присвячених розгляду теоретичних і практичних аспектів організації виховного процесу на засадах християнського світогляду (Р. Волянчук, Л. Генік, В. Жуковський, І. Климишин, І. Ковальчук, В. Кузь, М. Кухта, І. Мишишин, В. Москалець, Н. Сабат, Р. Яковишин, С. Ярмусь, Я. Яців). Діяльність греко-католицької церкви та її впливу на вирішення завдань морально-релігійного виховання молоді (І. Бойко, О. Гринів, М. Ваврик, А. Васьків, А. Великий, Ю. Волошин, В. Мокрий, С. Мудрий, І. Нагаєвський, А. Сапеляк, М. Стахів, Ю. Федорів,

С. Цьорох); феномен українського греко-католицизму (Б.Гудзяк, І.Гарасим, Н.Мадей, І.Мончак, С.Кияк, О.Недавнія, О.Турій); суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність УГКЦ (А.Васьків, С.Гелей, С.Гнот, О.Єгрешій, В.Іванишин, О.Киричук, О.Красівський, М.Кугутюк, М.Лозинський, М.Москалюк, І.Паславський, В.Перевезій, О.Сурмач, Б.Трофим'як, М.Швагулюк).

Мета статті — висвітлити науково-видавничу діяльність Української Греко-Католицької Церкви (середина XIX – перша третина XX ст.).

Розглядаючи значний педагогічний доробок греко-католицького духовенства у розробці теоретико-методичних основ християнського виховання українців, зауважимо, що УГКЦ особливу увагу звертала на ті чинники, які були спрямовані на поширення та популяризацію католицьких ідей. Одними з таких просвітительських факторів були книги морально-релігійного змісту, християнська література, католицькі часописи, парафіяльні бібліотеки та читальні, які брали дієву участь у процесі становлення високоморальної особистості. Звертаємо увагу на винятково важливого значення для західних українців богослужбової літератури, молитовників, популярних і наукових богословських творів, шкільних підручників, що, поза чисто релігійними, виконували й національно-культурні завдання. Церковнослов'янські видання ініційовані УГКЦ були духовною протидією полонізації, румунізації та мадяризації населення західноукраїнських земель спершу у складі Австро-Угорщини, а згодом Польщі, Румунії, Чехословаччини, Угорщини. Тож не дивно, що іноземна влада прагнула не допустити перетворення друкованої книги в знаряддя історичної пам'яті та самоусвідомлення українського народу.

Авторами перших граматики української мови були, здебільшого, греко-католицькі священники: І.Могильницький, Й.Лозинський, М.Осадца, Й.Левицький та ін. Вони першими почали складати букварі, читанки, катехизми та іншу світську та релігійну літературу рідною мовою для потреб руських шкіл та парафіян [25, 89]. У 1838 р. до використання в школі був відібраний буквар крилошанина І.Лаврівського, укладений народною мовою. Він також написав граматику української мови та підручник методики, який був поданий до цензури в 1837 р. та схвалений до друку 1 лютого 1838 р., але виданий не був. Підручник був адресований вчителям і помічникам вчителів тривіальних і парафіяльних шкіл, і підготовлений з врахуванням передових ідей європейської педагогіки [19, 47].

Беззаперечним є вклад в галузі освіти отця І.Могильницького. Педагог і автор п'яти шкільних підручників, І.Могильницький вперше засобами друкованого слова виступив на захист прав української мови. У своїй праці «Відомість о руськім язичі» автор визнав українську мову за одну із слов'янських мов, а українців — за окремий народ [19, 38]. Одним із перших підручників стала «Грамматика руского языка» Я.Головацького, яка вийшла в 1849 р. накладом 10 тис. екземплярів [4]. У своїй праці автор намагався узагальнити досвід українських і російських мовознавців Й.Лозинського, О.Павловського, М.Максимовича і О.Востокова, а також орієнтувався на граматики XVII-XVIII ст. У Львові в 1862 р. була надрукована «Грамматика руского языка» греко-католицького священника М.Осадці, що стала значним здобутком вітчизняного мовознавства [17]. Грамматика М.Осадці була основним підручником з української мови в гімназіях Галичини аж до появи «Граматики руского языка для школъ середныхъ» О.Огоновського в 1889 р. [16]. Як стверджував з цього приводу І.Франко «професор поклав головну вагу на граматику — сим разом уже не на граматику старослов'янської, але справді живої южноруської мови» [24, 365], і це стало свідченням значних здобутків українського вченого в галузі вітчизняного мовознавства. В контексті історико-педагогічної проблематики нашого дослідження особливої уваги вимагає ілюстрований матеріал розділу «Складня», оскільки приклади (в даному випадку — речення) були важливим чинником формування цілісної особистості. Аналіз змісту книги дає підстави твердити, що дані приклади (речення):

– формували в учнів стійкий інтерес, потребу до знань («До смерти учиця чоловікъ», «Знати самого себе есть найбільша мудрость» [15; 170, 168];

– навчали розрізняти моральні і неморальні дії та вчинки («Добро найкращее на свѣтѣ — то братолюбіе» [15, 275], «Вдовѣ убогой поможѣте» [15], «Грѣхъ смертельный накликаеть на себе не только смерть, и саму болѣсть» [15; 275, 200, 229];

– сприяли формуванню національного ідеалу українця — члена суспільства. Працьовитого: «чоловікови треба трудитись до самої смерті»; побожного «Богъ есть всемогучій»; патріота «Тамъ воювать за правду стоить працѣ» [15; 170, 228, 195].

Підручник отця О. Огоновського став справжнім здобутком національного шкільництва і засвідчив вагомий внесок представників греко-католицького духовенства у розвиток вітчизняної науки.

Першим гімназійним підручником з літератури стала «Руска читанка» отця В. Ковальського. Аналіз змісту творів, запропонованих автором дає підстави виділити 4 цикли (морально-дидактичні, пізнавальні, твори, які формували естетичні смаки, твори розважального характеру). Окремі зразки присвячені людським вадам та добродетностям, зокрема, «Самохвальство» [8, 27], «Лакомство» [8, 319], «Человѣколюбіє» [8, 95], «Благодарность» [8, 317] та інші. Читанка В. Ковальського використовувалася майже до кінця 60-х рр. XIX ст., що свідчить про високу ідейно-художню вартість творів, які пропонувалися для вивчення в гімназії, так і про позитив самого підручника. Великою популярністю користувалася «Читанка для діточок в народних училищах руских» М. Шашкевича, яку він завершив наприкінці 1836 р. проте надрукована була лише в 1850 р. (друге видання 1853 р.). Хоч і призначався підручник для народних шкіл, але так суттєво відрізнявся від давніх церковнослов'янських, що його почали використовувати в гімназіях. На думку М. Возняка «Беручи за підставу своєї «Читанки» релігійність і побудовану на ній моральність, М.Шашкевич ішов слідом за кількостю літньою традицією українських шкільних підручників, що дуже гармоніювало з його характером і професією» [3, 65]. Важливим здобутком для вітчизняної середньої школи була «Хрестоматія церковно-словенская и древно-русская» Я. Головацького, що вийшла друком у 1854 р. і складалася з двох частин [5]. У першій частині подано тексти церковнослов'янською мовою, здебільшого з Біблії, хоч також сюди увійшли «виписи із інших древніх рукописів». Друга частина ширша і різноманітніша, сюди увійшли древньоруські тексти від початку писемності до середини XIV ст., які упорядник згрупував у 9 розділів за тематичним принципом. З 1868 р. гімназисти мали змогу придбати «Руску читанку для высшої гимназії» отця О. Торонського [21].

Важливість і необхідність книги як джерела знань для громадян Австрійської імперії добре усвідомлювалася офіційним Віднем. Так, згідно з уставами, підручник мав бути перш за все зрозумілим і стислим, а також повинен відповідати навчальному планові, подати якнайкраще те, що учень «з цілою докладністю знати і опрацювати має за обов'язок» [21, 39]. Тому з'явилися, насамперед, підручники з науки богослов'я німецького походження, за якими проводилося навчання релігії в гімназіях. Найвідомішим автором був Конрад Мартін, серед підручників релігії для учнів нижчих гімназій найкращою вважалася «Літургіка» О. Попеля. Окрім неї, популярністю користувався катехизис Шустера, професійно перекладений отцем О. Гушалевичем. Серед рекомендованої літератури успіхом користувалася біблійна історія О.Цибука, зокрема, друга частина [22, 641–645].

Теоретико-методичні підходи до процесу морально-релігійного виховання учнів шкіл різного типу розглянув О. Бачинський у підручнику «Богословіє пастырське. Дидактика» (Львів, 1902 р.) [2]. Важливою подією в педагогічному середовищі став вихід підручника з педагогіки, підготовленого професором Львівського університету отцем І. Бартошевським під назвою «Християнсько-католицька педагогія або наука о вихованю» [1]. Першим і найголовнішим вихователем дитини галицький вчений вважав сім'ю. Другим вихователем є церква. Важливий вплив на виховання і розвиток дитини має держава, особливо через систему шкільництва. Нарешті, сама природа спричинюється до успішного виховання і гармонійного розвитку людини [20, 73]. Таким чином, шкільні підручники духовенства пропагували не тільки засади християнської релігії, але й сприяли утвердженню рідної мови, виховували патріотичні почуття й у такий спосіб підносили національну свідомість, стали важливим чинником розвитку культури та національного шкільництва.

Суттєвим інформаційним джерелом, передумовою розвитку освіти, науки і культури, впливовим етнополітичним чинником у житті українського народу була й католицька періодика. Церква зуміла створити релігійно-церковну пресу та споріднені суспільно-політичні і літературно-наукові видання, які друкували матеріали соціального та морально-етичного змісту і відігравали значну роль у християнському вихованні українського суспільства. Відомий український журналіст

першої половини ХХ ст. і редактор «Нової Зорі» О. Назарук з цього приводу говорив: «Преса — це найбільша провідниця народу .., найбільший прокуратор і найбільший діяч .., се найбільша учителька народної маси. Преса має великий вплив на усе життя — на Церкву, на політику, на штуку, на літературу, на промисел, на всякі бізнеси, а що найважливіше — на виховання майбутніх поколінь — і тим самим на будучність народу» [11, 400].

Розглянемо роль лише деяких греко-католицьких видань у популяризації просвітительських ідей церкви. Поява греко-католицьких часописів була пов'язана з виданням 1853 р. додатка до газети «Зоря Галицька» під назвою «Поученія церковне». З 1897 р. у Львові починає виходити щоденник «Руслан», який згодом стає друкованим органом християнсько-суспільної партії, очолюваної О. Барвінським. У суспільно-політичному і економічному місячнику греко-католицького духовенства «Прапорь» 1889 р. друкувалися статті, які містили аналіз політичних подій з метою надати священику інформацію для агітаційно-освітньої роботи серед парафіян [9, 63]. Зазначимо, що в умовах бездержавності нації, українська громадськість була позбавлена багатьох можливостей для розвитку та становлення своєї видавничої справи, яка б врахувала та задовольняла читацькі потреби галичан. Згідно статистичних даних, на початку ХХ ст. в Австрійській імперії, до складу якої входила територія Східної Галичини, було в 1906 р. — 3825 періодичних видавництв, з них 1054 газет, 2771 часописів. На Львів припадало — 100, на Відень коло 1250 періодичних видань. Польських газет було 95, руських 22, польських часописів 202, руських 26. Загалом на 130000 русинів-українців випадало 1 часопис, а на 153000 — 1 газета [6, 78]. Вже помітно краща ситуація спостерігалася в українських галичан у складі Польської держави. У середині 1930-х рр. політичних часописів було 22, господарських 7, культурно-освітніх 11, літературних 4, наукових і фахових 11, релігійних і церковних 4, професійних 3, для молоді 8, спортивних 3, гумористичних 3. Всіх українських часописів, що виходили в Польщі в 1934 р. було 125, окрім цього ще 3 утраквістичних, отже разом 128 [18, 242]. До 1904 р. на території воєводств було також 395 русько-польських бібліотек у 1288 гмінах [26, 245].

Документальні матеріали свідчать, що значно розвинулася мережа релігійно-церковної журналістики напередодні Першої світової війни. Передусім — церковна преса суто адміністративного характеру. Ці видання друкували накази й розпорядження церковної влади, інформацію про церковні справи — призначення, переміщення кадрів та інше. Таку місію виконували часописи «Відомості Львівські архієпархіальні», «Вісник Перемиської єпархії», «Вісник Станіславської єпархії». З'являються станові органи дяків — «Голос галицьких дяків» (Львів), «Дяківський голос» (Станіславів); місійні часописи «Вісті Місійного товариства», «Місійний листок», часопис для дітей — «Малий місіонарчик». З органів наукового характеру заслуговують на увагу дослідників «Богословський вісник» (Львів) та кварталник богословської молоді «Католицький всхід», на сторінках яких публікувалися праці з історії церковних відносин на українських землях [11, 401]. Відзначимо різноплановий характер католицької періодики першої половини ХХ ст. Поряд з високоякісними у теоретичному і культурному плані журналами «Нива», «Записки ЧСВВ», «Богословія», «Правда» та «Дзвони» і часописами «Нова зоря», «Мета» та «Бескид» виходили невеликі за обсягом і слабкі за теоретичним змістом видання «Промінчик Сонця Любові», «Сівач», «Божі сліди» та інші. Усі ці видання відображали життя галицького суспільства й місце католицького духовенства і мирян у ньому.

Дослідники просвітницької діяльності УГКЦ (М. Ваврик, С. Мудрий, І. Лебедович, У. Кошетар, Р. Лукань та ін.) зазначають, що особливого розквіту українська католицька преса досягла між двома світовими війнами. Вона була дуже розгалуженою і охоплювала практично усі верстви населення, що сприяло консолідації нації, об'єднанню національно-демократичних сил. Серед католицьких видань були газети та журнали адміністративного характеру, видання наукового змісту, часописи для дітей, молоді, селянства, інтелігенції. Наприклад, у 1920 р. О. Мох заснував видавництво «Добра книжка», яке з перших днів розпочало велику письменницько-католицьку місію. За період свого існування воно видало близько півтори сотні книг художньої та науково-популярної літератури. Упродовж усього існування видавництва його фінансово підтримували отці-василіани та владики А. Шептицький і Г. Хомишин [23, 158].

Особливий інтерес у громадськості викликала поява у 1921 р. часопису «Студентський Вісник Поступ». Характерно, що «Поступ» гуртував навколо себе католицьку літературну молодь, представлену групою поетів «Логос». З кожним роком «Поступ» ставав виховним органом католицької молоді й еволюціонував у напрямі до літературного журналу. Двотижневик «Нова Зоря» почав виходити з січня 1926 р. Ініціатором видання та його першим редактором був Й. Назарук, якого український історик І. Лисяк-Рудницький вважав «мабуть, найблискучішим журналістом» того часу [12, 73]. «Нова Зоря» стала одним з кращих католицьких видань Галичини, у ньому регулярно вміщувалися доступні для широкого загалу наукові та філософські розвідки, всебічна інформація із церковно-політичного життя. У квітні 1931 р. з'являється літературно-науковий журнал католицької орієнтації «Дзвони», які виходили впродовж дев'яти міжвоєнних років. Журнал об'єднав навколо себе видатних тогочасних поетів і письменників, публіцистів і літературознавців, науковців-істориків та філософів. Серед активних авторів журналу були Б. Лепкий, У. Самчук, Ю. Липа, В. Пачовський, У.Кравченко та багато ін. Акцентуємо увагу на тому, що головою редакційної колегії, до якої входили отці М. Конрад, Г. Костельник, професор М. Чубатий, був отець-ректор Й. Сліпий. Видання користувалося духовною і матеріальною підтримкою митрополита А.Шептицького [10, 220–222].

Вивчення матеріалів дослідження показує, що широкомасштабною була науково-видавнича та просвітницька діяльність Василянського Чину Греко-Католицької Церкви у Галичині наприкінці XIX – середині XX ст. Піввікова історія видавництва у Жовкві та Львові (1898-1944 рр.) свідчить про багатогранну культурно-просвітницьку працю василянських богословів, письменників, видавців і друкарів. За цей період було видано 350 книг, часописів релігійного змісту загальним накладом 13,17 млн. і 820 замовних видань накладом 27 млн. примірників [9, 64]. Василянські видання пропагували не тільки засади християнської релігії, але й сприяли утвердженню рідної мови, становленню національного шкільництва, виховували патріотичні почуття й у такий спосіб сприяли піднесенню національної свідомості, державно-соборницького руху. Ініціатором заснування Василянської друкарні 1895 р. у Жовкві, а згодом видавництва стали протоігумен Чину К. Сарницький та ігумен Жовківського монастиря К. Козловський. Це місто не випадково вибрали осередком релігійного друкарства Греко-католицької церкви, оскільки воно мало давні книговидавничі традиції й відповідало вимогам австрійського закону, за яким друкарні могли існувати лише в містах діяльності державної адміністрації. У травні 1897 р. за участю ігумена Світоунуфріївського монастиря (Львів) А.Шептицького у новій друкарні побачив світ часопис «Місіонар», який інформував читачів про релігійне та світське життя регіону, став фаховим помічником для душпастирів, був популярним серед педагогів і молоді. Його першими редакторами стали талановиті богослови П. Філяс і Л. Березовський [13].

Аналіз релігійно-церковної преси показує, що найбільшою популярністю серед галичан між двома світовими війнами користувався релігійно-національний часопис «Місіонер». Його тираж доходив до 50 тис. екземплярів. Редакторами «Місіонера» були, окрім названих, отці-василіани Є. Теодорович, Я. Фецак, І. Пришляк, М. Пелех, М. Марисюк. На сторінках журналу поряд з повчаннями церкви, постановами, роздумами про значення місійної та душпастирської праці друкувалися матеріали про церковні свята, коментарі до Біблії, маловідомі молитви, поетичні вірші, прозові твори. Не обходив стороною часопис питань літургії, аскетичного життя, інформував читачів про життя католицького світу тощо [7, 131].

Крім «Місіонера», отці-василіани видавали додаток до журналу «Малий місіонарчик. Письмо для дітей», який виходив з 1903 до 1914 рр. і в 1939 р. Він з 1901 р. і до 1944 р. щороку за винятком окремих років Першої і Другої світових воєн, з'являлися друком «Календарі Місіонера». Засновником цього християнського видання був отець Л. Березовський, ініціатор введення фонетичного правопису в релігійно-церковних виданнях Галичини. Редакторами-упорядниками були також отці К.Полішко, М.Марисюк, Є.Тимчук. Два останні «Календарі Місіонера» на 1942 р. (тираж 30000) та 1944 р. (тираж 10000 примірників) завершили плідну видавничу діяльність ЧСВВ у Галичині [10, 218].

Тематична спрямованість серій «Бібліотека релігійної освіти», «Бібліотека ЧСВВ», «Бібліотека Нашого приятеля», плекала у громадян християнську мораль, прищеплювала

любов до українського слова та пісні, критикувала полонізацію національно-культурного життя українців в СРСР і політику полонізації на західноукраїнських землях, голодомор 1932–1933 рр. і нищення церкви в радянській Україні.

Таким чином, зважаючи на залежність церковно-релігійного життя від політики іноземних держав, українська книга, духовне слово стояли на сторожі етноконфесійного розвитку греко-католиків. Науково-видавнича та просвітительська діяльність церкви утверджувала християнську мораль та патріотизм, а в умовах бездержавності частково компенсувала західним українцям державні національно-культурні структури. Особливо наголосимо на багатогранній культурно-просвітницькій праці василіянських богословів, письменників, видавців і друкарів. Національно-культурне спрямування, організаційна структура, передова технологія друкарського виробництва, наявність високоосвічених фахівців, відданих справі церкви і своєму народові, забезпечили василіянському видавництву не тільки відповідність вимогам часу, настановам Апостольського престолу і потребам українського національно-визвольного руху, але й висунули його на чільне місце релігійного книговидання в християнському світі. Аналіз національної періодики окресленого періоду засвідчив високий розвиток української богословської науки, спрямованої на дотримання засад християнської моралі і національних вартостей у повсякденному житті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бартошевський І. Християнсько-католицька педагогія або наука о вихованю. — Львів, 1909. — 425 с.
2. Бачинський О. Богословіє пастырське. Дидактика. — Львів, 1902. — 1065 с.
3. Возняк М. Століття «Читанки» Маркіяна Шашкевича // Шлях виховання і навчання. — Львів, 1936. — Кн. 2. — С. 65–76.
4. Головацький Я. Граматика руского языка. — Львѡвъ, 1849. — 219 с.
5. Головацький Я. Хрестоматія церковно-словенская и древно-руская в пользу оучениковъ вышшой гимназіи въ цѣс. кор. Австрійской державѣ. — Вѣдни, 1854. — 358 с.
6. З католицької і руської журналістики // Нива. — 1909. — Ч. 2. — С. 77–78.
7. Календар Місіонера на 1936 рік — Жовква, 1936. — 131 с.
8. Ковальський В. Руска читанка для низшої гімназії. Часть 1. — Вѣдни, 1852. — 368 с.
9. Кошетар У. Українська греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Галичини (1900–1939 рр.): Навч. посібник. — К.: МАУП, 2005. — 128 с.
10. Крив'як Б. Роль УГКЦ та її преси в консолідації Українського галицького суспільства // Історія релігій в Україні. Праці X міжнародної наукової конференції. Кн. I. — Львів: Логос, 2000. — С. 211–223.
11. Крупський І. Українська релігійно-церковна журналістика в національно-патріотичному вихованні народу (історичний аспект) // Церква і соціальні проблеми. Енцикліка «Сотий рік». — Львів, 1993. — С. 399–408.
12. Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2-х томах. — К.: Основи, 1994. — Т. 2. — С. 63–93.
13. Лозинський М. В. Науково-видавнича та просвітницька діяльність Василянського Чину у Галичині (кінець XIX – перша половина XX ст.) // Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 2004. — 20 с.
14. Місіонарі Ісусового серця в числах // Календар Місіонера на 1938 рік. — Жовква, 1938. — С. 67–68.
15. Огоновський О. Граматики руского языка для шкѡль середныхъ. — Львѡвъ, 1889. — 288 с.
16. Огоновський О. Граматики руского языка для шкѡль середныхъ. — Львѡвъ, 1889. — 288 с.
17. Осадца М. Граматика руского языка. — Во Львовѣ, 1864. — 256 с.
18. Престашевський В. Католицька преса // Нива. — 1935. — Ч. 7–8. — С. 238 – 243.
19. Ступарик Б. М. Шкільництво Галичини (1772–1939). — Івано-Франківськ, 1994. — 144 с.
20. Ступарик Б. М., Мацюк В. Д. Ідея національної школи та національного виховання в педагогічній думці Галичини (1772–1939 рр.). — Коломия, 1995. — 173 с.
21. Торонський О. Руская читанка для высшой гимназіи. Том III. Часть первая. — Львѡвъ, 1868. — 483 с.
22. Торонський А. О наукахъ богочестія въ гимназіяхъ // Рускій Сіонъ. — Львѡвъ, 1871. — С. 641–645.
23. Тхоржевська Т. Д., Мишишин І. Я., Щербяк Ю. А. Теоретико-методичні основи християнської педагогіки. Історико-педагогічний аспект. Монографія. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. — 479 с.
24. Франко І. Профессор Омелян Огоновський // Зібрання творів в 50-ти томах. — К.: Наукова думка, 1986. — Т. 43. — С. 358–381.
25. Химка І. Греко-Католицька Церква і національне відродження у Галичині 1772–1918 // Ковчег: Збірник статей з церковної історії. Число 1. — Львів, 1993. — С. 73–107.
26. Wroczyński R. Dzieje oświaty polskiej 1795–1945 rr. — Warszawa, 1987. — 375 s.